

SOME PERSPECTIVES ON SLAVERY IN GREEK ANDROMAN COMEDY

Iulian-Gabriel Hrușcă

Assist., Phd, "Al. Ioan Cuza" University of Iași

Abstract: In ancient sources, unfortunately, there are no nonfiction works that mirror the lives and opinions of slaves. The only texts in which we encounter aspects related to the attitude of the slaves in relation to the realities of the time are the fictional ones. Diogenes, one of the Greek founders of Cynic philosophy, the Roman Stoic philosophers Seneca and Epictetus, the fabulists Aesop and Phaedrus, the novelists Petronius and Apuleius are some of the most important authors who depict in a human manner episodes from the lives of slaves. However, perhaps no other literary genre transfigures more accurately, and we could say with more sensitivity, despite the tendency to ridicule, the disadvantages of the institution of slavery in antiquity than the Greco-Latin comedy. The works of Aristophanes and Menander, as well as those of Plautus and Terentius, illustrate with talent the περιπέτεια and ἀναγνώρισις of the slaves and, although in an indirect manner, express a critical attitude regarding the constraints they were subjected to. All these great comedy writers have tried to convince people of their time to dream of a more sympathetic and less restrictive world, they have abolished barriers, setting up an imaginary universe of immunity, and they have defied or, at least, tried to provoke beneficial reactions from the political element.

Keywords: slavery, insecurity, politics, freedom, humanity.

Antichitatea greco-latină reprezintă fundamentul culturii și cunoașterii moderne. În toate epocile ulterioare putem identifica o perpetuă și consistentă raportare la această etapă semnificativă a evoluției umanității. Un timp mitic în sine, lumea greco-latină continuă să surprindă și astăzi prin complexitatea gândirii învățaților ei și ne dezvăluie, în căutările noastre, de nenumărate ori, aspecte luminoase ale existenței. Desigur, umbrele nu lipsesc. Prezența instituției sclaviei este, probabil, cea mai obscură latură a Greciei și a Romei antice.

Inițial, în epoci arhaice, statutul sclavilor era sever limitat de legi scrise sau nescrise. Această atitudine regretabilă față de sclavi e sesizabilă și în perioadele următoare, uneori chiar la unele din cele mai mari nume ale antichității: Aristotel susținea că sclavul este o unealtă, iar Cato Major opina că sclavii ar trebui să muncească mereu, cu excepția orelor de somn. Regăsim, din păcate, frecvente situații în care sclavilor le sunt aplicate tratamente brutale. De exemplu, un alt nume celebru, Epictet, pe când era sclav, a început să fie maltratat de stăpânul său. În acel moment, filosoful stoic i-a atras atenția că, dacă va continua să-l bată, îi va rupe piciorul. Avertismentul era de natură practică: fără ambele picioare viabile, un sclav nu putea munci. Într-adevăr, în atare context, un sclav nu ar fi putut miza pe considerente de factură psiho-morală. Insensibilul stăpân a continuat, piciorul s-a rupt, iar Epictet i-a spus că l-a avertizat că se va întâmpla acest lucru¹. Astfel de episoade atestă un anumit tragism al condiției umane în antichitate. Cu toate acestea, anticii nu i-au privit întotdeauna identic pe sclavi și, într-o anumită măsură, sclavia celor vechi a fost mai ușoară decât sclavia din timpurile moderne. Se operează prea adesea corespondențe superficiale între sclavia din Lumea Nouă și cea din spațiul greco-latin. De exemplu, sclavia antică nu avea caracter rasial, iar viața în sclavie cunoștea forme mult mai diverse². Pe de altă parte, față de

¹*Diatribai*, 3, 24.

²Robert Knapp, *Invisible Romans*, Londra, Editura Profile Books, 2011, p. 126.

epoca modernă, diferă chiar modul în care, în antichitate, oamenii liberi se raportau la sclavi și la posibilitatea de eliberare a acestora. Până la abolirea sclaviei, în statele sclavagiste moderne se practica mai rar eliberarea celor înrobiți. În schimb, la romani, eliberarea oamenilor cu statut de sclavi (în *lat.*, *manumissio*) era atât de frecventă, încât Augustus, în perioada imperială, a limitat acest procedeu – devenit o adevărată modă printre patroni – la o sută de sclavi și a impus și anumite limite de vârstă: un stăpân sub optsprezece ani nu avea voie să elibereze, iar un sclav sub treizeci de ani nu avea dreptul de a fi eliberat³. Mentalul antic era mai permisiv față de perspectiva dezrobirii pentru că *status*-ul de sclav al unei persoane nu era văzut ca fiind unul permanent sau complet stigmatizant. Raportarea la clasele sociale își găsea corespondent chiar în credințele religioase și în mitologia vremii. În poemul mitologic *Metamorfoze*, poetul latin Ovidiu oglindește patru trepte sau regnuri ale elementelor universului: cea minerală, cea vegetală, cea animală și cea divină. Oricine se poate preface în orice. Transmutarea de pe o treaptă pe alta este dificilă și are un caracter extraordinar, însă este posibilă și are loc: un obiect poate deveni om, iar un om își poate depăși condiția și poate accede chiar la treapta divină. De aceea, unui grec sau unui roman nu îi apărea ca imposibilă depășirea condiției de sclav și urcarea pe treapta oamenilor liberi. În mitologie, acest fenomen al preschimbării putea avea loc și în sens invers. Un element de pe treapta ființelor însuflețite putea să se metamorfozeze într-un element din regnul vegetal sau mineral. Un asemenea regres era observabil și la nivelul societății: un om liber putea deveni sclav, dacă nu își plătea datoriile, de exemplu.

Statutul sclavilor evoluează în concordanță cu progresul ideilor. Alături de alte postulări filantropice pe care le regăsim în scrierile filosofice, în istoriografie, în literatura antichității, în genere, comediografia greacă sau latină contribuie, de asemenea, la această dinamică a perspectivelor umanitariste antice asupra instituției sclaviei.

Surprinzător, la greci, erau prevăzute mai puține opțiuni pentru sclavi. Ei puteau deveni oameni liberi, însă nu cetățeni. Se manifestă aici acel conservatorism și elitism specific elin. Nu numai sclavii, dar nici măcar străinii, barbarii, nu erau tratați cu aceeași deschidere ca la Roma. Oratorul Lysias, de exemplu, în calitate de metec⁴, a fost răsplătit, la un moment dat, cu acordarea dreptului de cetățenie pentru sprijinirea partidei democratice. Ulterior însă decretul a fost atacat ca ilegal, iar el și-a păstrat numai egalitatea în drepturi civile cu ceilalți cetățeni, și acesta fiind, de altfel, un privilegiu rar oferit.

Dintre cetățile grecești, rigida Sparta a fost cea care a aplicat cele mai inumane tratamente sclavilor săi. Tinerii spartiați practicau un exercițiu militar înspăimântător, *κρυπτεία*, prin care erau obligați să-i atace și să-i omoare pe hiloții (*εἰλωτες*) întâlniți⁵. La Atena, situația sclavilor nu era atât de nesigură și de înfiorătoare. Cu toate acestea, dacă e să ne menținem în sfera comediei grecești vechi, aflăm de la Aristofan că publicul atenian aprecia, inițial, glumele de prost gust făcute pe seama sclavilor de comediograful contemporani:

„εἰδ’ οὐνεϊκόστνατιμῆσαι, θύγατερΔιός, ὅστις ἄριστος/ κωμφοδοιδάσκαλος ἀνθρώπων καὶ κλεινότατος γεγένηται./ ἀξίος εἶναι φησ’ εὐλογίας μεγάλης ὁ διδάσκαλος ἡμῶν./ πρῶτον μὲν γὰρ τοὺς ἀντιπάλους μόνος ἀνθρώπων κατέπαυσεν/ ἐς τὰ ράκια σκώπτοντας ἀεὶ καὶ τοῖς φθειρσὶν πολεμοῦντας./ τοὺς θ’ Ἡρακλέας τοὺς μάττοντας καὶ τοὺς πεινῶντας ἐκείνους /

³Jérôme Carcopino, *Viața cotidiană în Roma la apogeul Imperiului*, în românește de Cicerone Poghirc, prefată și note de Dumitru Tudor, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1979, p. 93.

⁴Populația liberă dintr-o cetate era alcătuită din cetățeni de drept și străini, așa-numiții meteci (*métoikoi*). În greacă, *ὁ ἢ μέτοικος* însemna *cel, cea care locuiește împreună cu cetățenii*. Metecii se bucurau de anumite drepturi civile, în schimb erau lipsiți de drepturi politice. Erau supuși achitării unei taxe de 12 drachme, numită *τὸ μετοίκιον*. Comerțul și meșteșugurile depindeau, mai ales, de meteci.

⁵Robert Flacelière, *Viața de toate zilele în Grecia secolului lui Pericle*, București, Editura Eminescu, 1976, p. 112.

ἐξήλας' ἀτιμώσας πρῶτος, καὶ τοὺς δούλους παρέλυσεν / τοὺς φεύγοντας καὶ ἄπαταῶντας καὶ τυπτομένους ἐπίτηδες, / οὐκ ἐξήγον κλάοντας ἀεὶ, καὶ τούτους οὐνεκα τουδί, / ἴν' ὁ σύνδουλος σκώσας αὐτοῦ τὰς πληγὰς εἰς ἄνέροιτο, / «ὦ κακόδαιμον τί τὸ δέριμ' ἔπαθες; μῶν ὕστριχίς εἰσέβαλέν σοι / ἐς τὰς πλευρὰς πολλὰ στρατι κἀδενδροτόμησε τὸ νῶτον;» (Eίρήνη, v. 736-747)

„Dar dacă doriți să-l cinstiți, copilă născută din Zeus, / Pe cel mai măreț și pe cel mai de seamă poet dintre oameni, / Nu-i altul mai vrednic de cinste, la noi, decât Aristofan! / Căci el mai întâi și-a silit adversarii să nu-i / Ponegrească pe oamenii-n zdrențe, luptând cu păduchia! / Pe Hercule cel ce frământă-aluat! Pe cei flămânzi, / Pe sclavii fugari, ce mint sau primesc lovituri, / Tot el i-a lăsat mai întâi la o parte, căci ei / Ieșeau totdeauna din casă plângând; iar unul din ei, / Un sclav întreba în bătaie de joc pe sclavul lovit: / «Nemernice, pielea ți-i ciur! Te-a atins cu nădejde / Vreun bici noduros, pe la șold, scrântindu-ți spinarea?»»⁶

Aristofan, potrivit propriei mărturii, a fost primul dintre poeții comici care a evitat termenii grosolani și ridiculizarea celor vulnerabili într-un joc scenic inadecvat:

„τοιαῦτ' ἀφελὼν κακὰ καὶ φόρτον καὶ βωμολοχεύματ' ἀγεννῆ / ἐποίησε τέχνην μεγάλην ἡμῖν κἀπύργως' οἰκοδομήσας / ἔπεσιν μέγалоις καὶ διανοίαις καὶ σκώμμασιν οὐκ ἀγοραίοις.” (Eίρήνη, v. 748-750)

„Lăsând la o parte cuvântul urât, josnicia și jocul nevrednic, / Poetul a dat la lumină o artă sublimă, clădind-o / Pe gânduri mărețe, pe cuvinte frumoase și pe glume cu tâlc...”⁷

Acest pasaj din piesa *Pacea* (Eίρήνη), reprezentată la Marile Dionisii, în 421 a. Chr., ar putea fi considerat o *Ars Poetica avant la lettre*. Mult mai târziu față de Aristofan, Aristotel și Platon abordează poezia din punct de vedere teoretic, însă nu întotdeauna plasează poetul pe poziții avantajoase⁸. În literatura latină, Horatius este cel care alcătuiește o remarcabilă *Ars Poetica*⁹. Aristofan însă este primul care trasează dramaturgilor repere valoroase de urmat. Poetul a considerat nedemn și inuman să critice și să ridiculizeze sclavii loviți sau femeile și a preferat să-i persifleze pe politicienii demagogi ai cetății. Această atitudine a comediografului grec atestă o anumită evoluție a moravurilor.

Comedia nouă grecească, cunoscută astăzi prin ceea ce s-a păstrat de la Menandru, mizează, în continuare, pe o abordare umană față de sclavi. Încă de la începutul piesei *Mizantropul* (Δύσκολος), aflăm cum un personaj, chiar dacă nu e înstărit, are grijă de el însuși, de mama sa, dar și de un sclav moștenit de la părinți. Personajele pieselor menandriene sunt cetățeni atenieni de rând sau sclavi și curtezane, însă lipsite de un comportament deplasat. Au un limbaj reținut și îngrijit, în concordanță cu filosofia timpului. Într-adevăr, comedia nouă a lui Menandru își trage seva din noile idei promovate de filosofia vremii¹⁰ și avansează personaje cu o atitudine filosofică în fața vieții. Bătrânii trebuie să fie mai înțelegători față de entuziasmul tinerilor, iar aceștia din urmă ceva mai reținuți, la rândul

⁶Aristofan, *Teatru - Pacea*, în românește de Eusebiu Camilar și H. Mihăescu, București, Editura de Stat pentru Literatură și Artă, 1956, p. 69.

⁷*Idem*.

⁸Platon are chiar rezerve față de funcția educativă a poeziei și literaturii într-un stat ideal, deoarece literatura e o formă de *μίμησις* - imitație (de la *μιμῆσθαι* - a imita) care acționează nu asupra rațiunii, ci asupra psihologiei umane și inculcă idei greșite despre zei, mituri, forme vulgare ale vieții etc. În cartea a X-a din *Republica* (gr.) *Πολιτεία* / (lat.) *De Republica*, scrisă în 370 a. Chr., Platon a lansat un atac extrem de ironic și de virulent la adresa artelor, pentru că un artist, spune el, „deține al treilea loc la tronul adevărului”, deoarece Zeus creează „patul”, un tâmplar face „un pat”, iar artistul ne oferă numai reprezentarea „patului”.

⁹Inițial, poemul purta titlul de *Epistula ad Pisones* și era adresat senatorului Calpurnius Piso și fiilor săi. Mai târziu, Quintilian, în *Institutio oratoria*, o redenumeste *Ars Poetica*. După modelul poemului horatian, în 1674, Boileau publică a sa *L'Art poétique*.

¹⁰Menandru a avut parte de o educație aleasă, stând în preajma unor filosofi celebri precum Teofrast, Epicur sau Zenon. Demetrios din Faleron i-a fost, de asemenea, un prieten apropiat.

lor. De asemenea, cei puternici trebuie să fie mai îngăduitori față de supuși, față de sclavi. Menandru încearcă să modeleze dacă nu o lume echitabilă, cel puțin o lume mai puțin aspră. De multe ori desfășurarea acțiunii este întreruptă, iar personajele menandriene rostesc monologuri ample în care meditează asupra condiției vieții omenești și rostesc îndemnuri și adevăruri general-valabile. Astfel de replici, pronunțate de diversele personaje, au fost strânse, încă din antichitate, în culegeri de maxime și proverbe. De altfel, până în secolul XX, din comediile lui Menandru nu se păstrasera decât aceste sentențe disparate, de-abia ulterior fiind descoperită o comedie, păstrată integral, și numeroase fragmente din alte piese. Replicile extrase din comediile lui Menandru sau atribuite comediografului grec fac parte dintr-un gen foarte răspândit în antichitate: literatura *gnomică*¹¹. Poemele lui Theognis din Megara¹², ale înțeleptului Solon¹³, *Versurile de aur* ale lui Pythagora¹⁴ (gr.: *Χρύσεια Ἔπη*; lat.: *Aurea Carmina*), culegerea de dialoguri socratice ale lui Xenophon¹⁵, *Memorabilia/ Ἀπομνημονεύματα*, *Discursurile lui Epictet/ Ἐπικτήτου διατριβαί*¹⁶ sau cugetările către sine însuși ale lui Marcus Aurelius¹⁷, *Τὰ εἰς ἑαυτόν/ Meditații către mine însumi* și multe altele aparțineau, de asemenea, acestui curent, pe care îl putem lega de una din principalele preocupări ale literaturii grecești și anume: atingerea echilibrului, practicarea moderației și identificarea unei etici. Influențând atitudinea grecilor față de sclavi, *ethos*-ul grec edulcora, în acest mod, situația lor aspră.

După cum am văzut, la greci exista posibilitatea liberării unui sclav, însă acestuia nu i se acorda ulterior și dreptul de cetățenie. Numai romanii, mai târziu, au acordat cetățenie sclavilor liberați și au ajuns singulari printre popoarele antice:

„Într-adevăr, în lumea antică, numai Roma are cinstea de a-și fi răscumpărat pe ai săi *paria*, deschizându-le porțile. Firește, sclavul liberat (*libertus*) nu căpăta dintr-odată accesul la slujbe sau magistraturi. Fără îndoială, de asemenea, el rămânea legat de fostul său stăpân – pe care îl numea patron – *patronus* – prin prestări de servicii sau redevențe pecuniare și, iarăși, prin datoriile unui respect quasi familial: *obsequium*. Dar, de îndată ce dezrobirea sa (*manumissio*), fusese pronunțată conform legii, fie în fața unui pretor într-un proces fictiv de revendicare, *per vindictam*, fie prin înscrierea, la cinci ani, în registrele censorilor (*censu*), fie, mai obișnuit, în virtutea unei clauze testamentare (*testamento*), el obținea, prin voința stăpânului său viu sau mort, numele și calitatea de cetățean roman¹⁸.”

În acest fel, după *manumissio*, un sclav se putea bucura de *libertas*, ceea ce la romani însemna nu doar o libertate pasivă și limitată, ci una activă și neîngrădită din punct de vedere politic, căci includea dreptul de a vota.

La Roma, în epoca regalității, relația stăpân-sclav avea un caracter patriarhal. Familia romană, spre diferență de familia modernă, includea și sclavii, care participau la activitățile curente ale grupului și aveau statutul unor membri inferiori. Această percepție a sclavului s-a menținut și în perioada republicană. Comediograful latin Plautus îi desemnează, uneori, pe sclavi cu termenul de *familiares*:

¹¹Se numesc *γνώμαι* (*ή γνώμη*, -ης înseamnă *părere, sentiment, plan*) formulările concise care se bazează pe observații psihologice, exprimând reflecții asupra vieții și constituindu-se în precepte morale.

¹²Θέογνις ὁ Μεγαρεύς – a trăit probabil în a doua jumătate a secolului VI a. Chr.

¹³Σόλων - aprox. 638 – 558 a. Chr.

¹⁴Πυθαγόρας ὁ Σάμιος – aprox. 570 – 495 a. Chr.

¹⁵Ξενοφῶν a trăit cu aprox. între anii 430 – 354 a. Chr. și a fost un discipol al lui Socrate. S-ar părea că opera sa oglindește un Socrate ceva mai apropiat de veritabilul magistru față de dialogurile lui Platon.

¹⁶Ἐπικτήτος a trăit între anii 55 – 135 p. Chr.; dialogurile respective au fost scrise de Flavius Arrianus Xenophon, mai pe scurt, Arrianus, un discipol al lui Epictet.

¹⁷Marcus Aurelius, împărat roman între anii 26 aprilie 121 – 17 martie 180 p. Chr. A fost un filosof stoic. A preferat să scrie direct în limba greacă, deși era roman și stăpâna, desigur, foarte bine limba latină.

¹⁸Jérôme Carcopino, *op. cit.*, p. 93.

„Simțul practic al romanilor, precum și un fond de umanitate firesc pentru inimile lor de țărani, îi ferise de cruzime împotriva sclavilor, *servi*. Ei îi ocrotiseră totdeauna, așa cum își ocrotea Caton boii săi de muncă; și oricât de departe ne întoarcem în trecut, vedem cum, pentru a le stimula eforturile, ei îi recompensau cu prime și salarii, care, strânse într-un peculiu, le procura, de obicei, prețul de răscumpărare a sclaviei. Excluzând excepțiile, sclavia n-a fost deci, la Roma, nici insuportabilă, nici veșnică.¹⁹”

În privința sclavilor, romanii s-au ghidat, așadar, după preceptul străvechi de *severitas* încă din primele secole ale Romei, însă, cel puțin din pragmatism, dacă nu din alte considerente, i-au protejat pe cei care munceau alături de ei. Până și Cato cel Bătrân, un roman tradiționalist și ieșit din comun de aspru cu sine însuși și cu ceilalți, știa că trebuie să aibă grijă de sclavi și să-i lase să doarmă și să se odihnească, chiar dacă în rest susținea că ar trebui să muncească neîncetat.

Fără îndoială, situația acestui grup social inferior era una dificilă. Plautus surprinde aspecte din viața sclavilor din timpul său, deși sub o pretinsă înfățișare grecească. Specialiștii s-au întrebat, într-adevăr, dacă piesele lui reflectă spațiul grec elenistic sau oglindesc, mai degrabă, lumea romană. Aparent, piesele plautine reflectă lumea greacă, pentru că în statele elenistice se resimțea o anumită decadentă, valorile sociale se confundau și sclavii erau, uneori, mai șireți decât stăpânii lor. În lumea romană, existau *sobrietas*, *gravitas*, virtuți tradiționale romane, iar senatorii romani guvernau cu multă abilitate și cu răspundere. Devotamentul față de patrie îi determina pe romani să conștientizeze o anumită ierarhie, care subordona individul diferitelor grupuri sociale, însă și pe aceste grupuri, la rândul lor, le subordona unele altora, cei puternici fiind obligați să asigure buna guvernare a supușilor²⁰. Polemica dintre cei care susțineau latinitatea și originalitatea lui Plautus și cei care-l credeau un simplu traducător și imitator al spațiului grec a blocat mult timp cercetarea operei plautine. În cele din urmă, acest stadiu a fost depășit, iar acum, în general, cercetătorii consideră că lumea lui Plautus este o lume tipică pentru toată regiunea mediteraneană. În piesele sale, întâlnim atât realități romane, cât și aspecte exterioare, specifice întregului spațiu elenistic.

Comedia veche a lui Aristofan ataca subiecte politice ale cetății. Comedia elenă post-aristofaniană nu mai este axată pe *res publica*, ci pe *res privata*. Plautus abordează, de asemenea, *res privata*. După dispariția democrației ateniene, în timpul căreia Aristofan și-a permis să abordeze subiecte politice, își fac apariția tiraniile elenistice. Comediograful greci evită, pentru a nu deranja, persiflarea vieții politice a cetății și preferă să oglindească aspecte din viața de familie. La Roma, este în continuare menținută această prudență, pentru că legile și autoritățile romane nu puteau constitui obiectul persiflărilor specifice comediei. Cu toate acestea, Plautus reflectă într-o viziune artistică, originală, carnavalescă și saturnalică, societatea romană în plină prefaceră²¹ și inserează numeroase aluzii la realități romane inconvenabile. De aceea, autoritățile romane privesc cu neîncredere spectacolul teatral. Potrivit viziunii saturnalice a pieselor plautine, sclavul isteț (*servus callidus*) – există și un sclav obedient, dar acesta nu este favorizat de autor – este mai șiret decât Ulise, e un orator și un poet, e asemuit cu Socrate, e asemenea unui model pentru pictori, e un maestru și un învățat, e un arhitect și un strateg în urzirea planului care urmează să-i ajute pe tinerii îndrăgostiți (*Pseudolus*, *Miles gloriosus* etc.). În opoziție cu sclavul isteț și cu tânărul îndrăgostit, *adulescens amans*, se află exponenții coercitivi ai societății: *leno*, *miles*, dar și *senex*, tatăl bătrân al tânărului și stăpânul sclavului intrigant. Analogia dintre personajul arhetipal *senex* și senatori, *patres conscripti*, adesea în vârstă, era ușor de operat de către

¹⁹*Ibidem*, p. 90.

²⁰Pierre Grimal, *Civilizația romană*, traducere, prefață și note de Eugen Cizek, București, Editura Minerva, 1973, p. 90.

²¹V. Traian Diaconescu, *Metaforă și univers saturnalic în comedia lui Plautus*, București, Editura Universității, 1974.

publicul teatrelor. Nu întâmplător, teatrele romane au fost mult timp construite numai din lemn și au avut un caracter temporar, fiind permise doar spre finalul Republicii construcțiile impunătoare din piatră. Teatrul, din cauza spectacolului comic, era considerat impur, însă impieta și deranja mai ales din punct de vedere politic. Cutezanțele erau însă bine mascate și inserate cu prudență. Plaut știa că poetului Naevius, ca urmare a epigramelor sale la adresa Scipionilor sau a Metellilor, înainte de a fi exilat, i s-a ferecat gâtul într-un cerc de fier. O astfel de aluzie regăsim în piesa *Miles Gloriosus*. Personajele neconvenționale plautine încălcau cutumele romane, însă aceste manifestări erau izbucniri ale naturii sau manifestări ale celor oprimați de viața reală. Noțiunea de *humanitas* sprijină la Plaut ideea de descătușare a ființei umane, iar triumful sclavului și al tânărului atestă prezența unui filon moral în piesele plautine, în ciuda aparentei ridiculizării a tuturor personajelor. Autorul latin reflectă, în cele din urmă, o istorie secretă a societății umane.

Mai târziu, Terentius pune în scenă aceleași personaje arhetipale specifice comediei noi sau comediilor plautine, însă aspectele și ideile oglindite sunt diferite. El însuși sclav eliberat, însă ulterior prieten intim al Scipionilor și al Aemiliilor, comediodograful latin încurajează dezvoltarea cumpătării și a măsurii în mentalul roman. Prin cultivarea moderației, scriitorul latin fațetează idealul scipionic de *humanitas* și generează o atitudine mai înțelegătoare a stăpânitorilor față de supuși, printre aceștia numărându-se cei care nu erau romani, dar și sclavii. Personajele terențiene au un comportament nobil, generos, uman. Nu sunt neapărat asemenea oamenilor din viața reală, însă sunt modele pentru romanii care gustau teatrul său și urmările comediilor sale se fac resimțite în operele altor autori. Stoicii, de exemplu, considerau că virtutea implică solidaritatea și egalitatea umană. Ideea aceasta a dus la conceptul de patrie universală. De aceea, indiferent de clasa socială a individului, Seneca a spus că: „Homo res sacra homini.”/ „Omul este un lucru sacru pentru om.” Această teorie o răstoarnă pe cea a lui Cato sau pe cea a lui Aristotel, menționate anterior. Seneca afirmă că sclavia încalcă legile naturii. Cu toate acestea, nu proclamă abolirea ei, ci atenuarea condiției sclavilor, însă influențele benefice pot fi sesizate și la nivel legislativ. Împăratul Claudius emite un edict prin care sclavii bolnavi sau infirmi părăsiți de stăpân sunt automat eliberați, iar Nero, poate chiar înrâurit direct de Seneca, însărcinează pe prefectul Romei să cerceteze amănunțit plângerile sclavilor care acuzau diverse forme de abuz. Această evoluție este obserabilă și ulterior la nivel legislativ și culminează prin decizia împăratului Antoninus Pius de a condamna ca homicid trimiterea la moarte a unui sclav.

Comediografia greco-latină a jucat un rol important în constituirea unei viziuni umanitariste asupra instituției sclaviei în antichitate și a cutezat, uneori, mai mult decât filosofii, istoriografii sau poeții lirici ai vremii.

BIBLIOGRAPHY

Carcopino, Jérôme, *Viața cotidiană în Roma la apogeul Imperiului*, în românește de Cicerone Poghir, prefață și note de Dumitru Tudor, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1979.

Diaconescu, Traian, *Metaforă și univers saturnalic în comedia lui Plautus*, București, Editura Universității, 1974.

Flacelière, Robert, *Viața de toate zilele în Grecia secolului lui Pericle*, București, Editura Eminescu, 1976.

Grimal, Pierre, *Civilizația romană*, traducere, prefață și note de Eugen Cizek, București, Editura Minerva, 1973.

Knapp, Robert, *Invisible Romans*, Londra, Profile Books, 2011.

Slaves and Slavery in Ancient Greek Comic Drama, editată de Ben Akrigg și Rob Tordoff, Cambridge, Cambridge University Press, 2013.

I.Boldea, C. Sigmirean, D.-M.Buda

LITERATURE AS MEDIATOR. *Intersecting Discourses and Dialogues in a Multicultural World*

The Faces of Freedom. The Manumission and Emancipation of Slaves in Old World and New World Slavery, editată de Marc Kleijwegt, Leiden și Boston, Brill, 2006.